

УДК [398.33'34'43 + 393.1](477 = 161.2)

НАРОДНІ БУДІВЕЛЬНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ МЕШКАНЦІВ ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ (За матеріалами Кременецького району Тернопільської області)

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

На основі польових етнографічних матеріалів розглянуто звичаї, обряди, прикмети, гадання, ритуальні заборони та повір'я, які супроводжують зведення житлових та господарських будівель у південній частині малодослідженої етнографічної Волині. У статті простежено зв'язок будівельної обрядовості з еволюцією місцевого народного будівництва, виявлено деякі її локальні особливості на зазначеній території.

Ключові слова: етнологія, українці, звичаї та обряди пов'язані з будівництвом.

Традиційно-побутова культура **волинян**, як однієї з **локальних** груп українського народу вивчена етнологами недостатньо. Про це свідчить не лише відсутність узагальнюючих праць про бодай найважливіші галузі народної культури місцевих мешканців, але й навіть неоднозначність трактування народознавцями самої Волині та її територіальних меж у контексті історико-етнографічного районування України¹. Не є винятком з цього огляду й традиційна будівельна обрядовість як одна з невід'ємних галузей народної обрядово-звичаєвої культури місцевих мешканців. Вона становить своєрідний духовний аспект народного житлово-господарського будівництва. Відповідні звичаї, обряди та повір'я, прикмети і гадання супроводжували всі етапи народного будівництва й найповнішою мірою проявлялися під час зведення оселі. Незважаючи на швидкий процес зникнення впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. народної культури в побуті ще й у сучасну пору функціонують основні складові будівельної обрядовості, часто – у фрагментарній формі і, як правило, без розуміння їх семантики – за традицією. За певною “непоказністю” будівельної обрядовості (порівняно з іншими обрядово-звичаєвими комплексами – весільним, різдвяно-новорічним тощо) приховується значний архаїчний пласт інформації як про стародавні світоглядні уявлення волинян (а ширше – українців та їхніх предків), так і про генезис та різні етапи еволюції народного будівництва, зокрема

¹ Див.: Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (За матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століть) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2009. Вип. 44. С. 203–206.

житлового. Тому вивчення цієї ділянки традиційно-побутової культури українського народу має неабиякий пізнавальний потенціал².

В основу публікації покладений польовий етнографічний матеріал, виявлений і зафіксований влітку 2006 року на півдні Волині у селах Кременецького району Тернопільської області³. *Мета* пропонованої публікації – подати докладний, фактографічно насичений опис народної будівельної обрядовості мешканців південної частини етнографічної Волині і на його прикладі показати багатство й колорит народної культури волинян, з'ясувати стан її збереженості в сучасну пору. Крім того, наведений в публікації оригінальний і, з наукового погляду, цінний етнографічний матеріал стане в пригоді для реконструкції у майбутньому народної будівельної обрядовості всієї етнографічної Волині, а відтак і написання узагальнюючої праці про традиційно-побутову культуру волинян.

На Кременеччині, як і в інших місцевостях етнографічної Волині, ще в недалекому минулому звичним будівельним матеріалом для зведення житла та будівель селянського двору слугувала деревина – дуб, сосна, липа. Традиційною будівельною технікою, характерною для місцевого житлово-господарського будівництва, була зрубна, успадкована волинянами мабуть ще від своїх предків – ранньослов'янських племен⁴. Однак внаслідок обезліснення Волині зрубну будівельну техніку поступово до початку ХХ століття витіснила каркасно-дильована, яка також мала ранньослов'янське коріння⁵, проте була значно дешевшою за зрубну, оскільки не потребувала значної кількості якісної будівельної деревини. Цей процес був поступовим. Упродовж ХІХ ст. мешканці Кременеччини, часто з метою економії коштів і будівельної деревини, будували житлову кліть хати в зруб, а сіни і комору – в каркасно-дильованій техніці. За допомогою останньої зводили також господарські будівлі двору⁶.

Незважаючи на еволюцію місцевої будівельної техніки, деревина продовжувала зберігати значення основного будівельного матеріалу. Тому й не дивно, що волиняни Кременеччини приділяли значну увагу вибору деревини для будівництва. Остання повинна була мати не лише належні будівельні якості, але й володіти відповідними ритуально-символічними характеристиками. Адже

² У 2011 році автор цих рядків опублікував монографію, присвячену розглядуваній ділянці народної культури українців. Див.: *Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців: Монографія / Роман Сілецький. Львів, 2011.

³ Польові матеріали про будівельну обрядовість, виявлені у 2006 р. в селах Кременецького р-ну Тернопільської області, зберігаються в Архіві Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. І. Франка), фонд 119, опис 17, справи: 155-Е (записи А. Зюбровського), 204-Е (записи Р. Сілецького).

⁴ *Відейко М. Ю.* Давні поселення України / М. Відейко, Р. Терпиловський, В. Петрашенко. Київ, 2005. С. 116.

⁵ Там само. С. 116.

⁶ *Данилюк А.* Волинь: пам'ятки народної архітектури / Архип Данилюк. Луцьк, 2000. С. 32, 36, 55.

згідно з народними світоглядними уявленнями від них значною мірою залежали достаток, щастя, здоров'я і навіть життя мешканців хати.

Передовсім на Кременеччині волиняни, як і в інших місцевостях України, уникали будь-що зводити з певних порід деревини, зокрема з осики*: *“З осики ніхто нічо не строїв, бо вона таке дерево, шо вона скоро трухлявіє”* (с. Великі Бережці)⁷. *“З осики брали [деревину] тільки на стіль, бо, казали, шо то – моцне дерево”* (с. Шпиколоси)⁸. *“Осику не положено брати в стройку. Глід не положено”* (с. Чугалі)⁹.

В основі цієї заборони лежали народні демонологічні уявлення. *“Осика – то сатанівське дерево (так старі люди говорили)”* (с. Малі Бережці)¹⁰. *“Казали, осики не можна в хату брати, бо на ній Юда повісився”* (с. Чугалі)¹¹. *“На осиці колись вішали зрадників”* (с. Іква)¹². *“Осики не можна, казали [використовувати в будівництві тому], шо воно таке несвячене – нечестиве, нечистий дух”* (с. Великі Бережці)¹³.

Також місцеві волиняни, спираючись на демонологічні повір'я, дотримувалися заборони використовувати в будівництві дерева з природними та набутими аномаліями і дефектами. *“Той [...] шо грім вдарив по дереві, то його на стройку не брали, бо воно нещасливе, раз його грім побив [...]. Не брали сухостою, бо його черви їдять. [...] Дерево з омелою не брали на хату”* (с. Великі Бережці)¹⁴. *“З того лісу, який викрутив вітер з корінням, строїти не можна, бо його чорт викрутив. Вітер робить чорт”* (с. Жолоби)¹⁵. *“Дерево, вирване з коренем вітром, в стройку не брали – воно вредить для життя. Розсохате дерево не брали [для будівництва]”* (с. Жолоби)¹⁶. *“Розсохате дерево – грім розбив, не можна [його] брати в стройку: впала стріла і розбила дерево на два стовбури – гріх. Дерево з наростом, омелою не брали в стройку – не годиться. Дерево, звалене вітром, в постройку не можна брати – так казали: діявол там був [в тому вітрі] – так казали”* (с. Кімната)¹⁷. *“Не брали на будову повал, що бура зламала. Ну, то таке*

* Натомість деякі інші рослини волиняни (с. Сапанів) уважали корисними для оселі та господарства: *“Бузина оберігає двір, хату, пчоли оберігає”* (див.: Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 8).

⁷ Там само. Арк. 6.

⁸ Там само. Арк. 7.

⁹ Там само. Арк. 12.

¹⁰ Там само. Арк. 11.

¹¹ Там само. Арк. 12.

¹² Там само. Спр. 155-Е, арк. 40.

¹³ Там само. Арк. 78.

¹⁴ Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

¹⁵ Там само. Арк. 3.

¹⁶ Там само. Арк. 4.

¹⁷ Там само. Арк. 9–10.

воно є – нечиста сила взяла” (с. Кімната)¹⁸. “Один чоловік поїхав до такого одного знахаря. З яким то він питанням звернувся [...]. А він [знахар] йому каже, що в тебе на горищі є одна кроква з виворота. Ти її (а сказав точно – яка) ти її викинь, бо в тебе невістка триматися не буде” (с. Великі Бережці)¹⁹. “Не брали [на будівництво] і того [дерева], що вітром валене – то нечистий дух його вивертає. Як візьмуть [такий виворотень], то вже злий дух тримається в хаті: буде всяке скрипіння. Кажуть, що домовик є: всяке таке стародавнє нехароше, що то не від Бога, а від злого духа” (с. Великі Бережці)²⁰. “Дерево громом бите – не годиться [для будівництва], нехароше. [...] Дерево з розчахами [теж] не брали” (с. Малі Бережці)²¹. “Як гром дерево зачепить, його брати нельзя, бо воно пошкоджено од Бога” (с. Чугалі)²². “[...] Шо вітер вивертає дерево, то не можна було отих виворотів брати. Ну, то, кажуть, що нечиста сила чи чорт володіє. Він там оставив чи свій дух, чи свої сліди, чи шо... І в хаті не буде вестися. Ну, там жити не будете. І, фактично, так воно і є. На прикладах, тих, шо я знаю, то воно справджувалося. Там ніхто не буде жити. Ну, всякі причини є. Той – вмер, а то – те, а то – те [...]. Кажуть, не можна брати тих дерев, в які грім бив. Тих до будівництва не можна брати” (с. Малі Бережці)²³. “На будову не брали обсмалене громом дерево і виворот, виверняк – вивернуте вітром. Їх брали тільки на дрова або на пліт. То воно недобре. Во там один хату будував (то еден майстер сказав)... [...] знявся вітер, зірвав йому з дахом причолка, скинув кілька кроков. Той йому сказав майстер: “Шось з виворота ти поставив, вот і вивертає!” (с. Гаї)²⁴. “Не положено брати [дерево] вивернуте вітром, побите громом: на здоровля може пошкодити” (с. Гаї)²⁵.

Подібні критерії волиняни Кременеччини застосовували, вибираючи каміння для будівництва, яке використовували для фундаментів: “Каміння з дороги не брали в стройку – лише в горах (бо дорогами всякі люди ходять – і добрі, і злі). Нічого з дороги не брали, бо на дорозі лежить недобре” (с. Сапанів)²⁶. “Підвалини ложили на камені. Камінь брали лише з кар’єру” (с. Зєблази)²⁷. Що стосується використання в будівництві глини, то згідно з повір’ям її можна

¹⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 47.

¹⁹ Там само. Арк. 7.

²⁰ Там само. Арк. 78–79.

²¹ Там само. Спр. 204-Е, арк. 11.

²² Там само. Арк. 12.

²³ Там само. Спр. 155-Е, арк. 21–22.

²⁴ Там само. Арк. 89.

²⁵ Там само. Арк. 103.

²⁶ Там само. Спр. 204-Е, арк. 8.

²⁷ Там само. Арк. 11.

із землі брати аж після того, як на Проводи після Паски на цвинтарі відслужать панахиду (с. Гаї)²⁸.

За традицією почати будівництво (як і вселитися до нової оселі) слід у ретельно вибраний час: рік, фазу місяця, день тижня, пору доби. Адже згідно зі світоглядними уявленнями, це мало забезпечити щасливе життя мешканцям нового дому. “Засновували [хату] в легкий день – аби не в празник і не в піст. Не починали в понеділок – важкий день. Найкращий день – субота” (с. Великі Бережці)²⁹. “В нас в понеділок мало хто що починає, десь так – в вівторок” (с. Жолоби)³⁰. “В високосний рік і в піст не можна починати будувати хату. Самі легкі дні, кажуть люди – середа і п’ятниця” (с. Жолоби)³¹. “Тяжкий [високосний] рік. Тяжко буде будувати, тяжко буде жити. Ніхто не хоче в такий рік [починати будівництво]. Женитись і то, кажуть, паршиво в такий рік” (с. Іква)³². (В с. Гряді зазначали, що у високосний рік будувалися, але, принаймні рів під фундамент викопували восени попереднього року)³³. “Начинали строїти посередині тижня – середа, четвер” (с. Великі Бережці)³⁴. “В високосний рік не закладали [підвалин]. Треба закладати на підповня місяця – буде всьо вестися, худоба...” (с. Шпиколоси)³⁵. “Стройку начинали на повному місяці. Понеділок – не робили: тяжкий день – день для душі” (с. Сапанів)³⁶. “Строїли в повний місяць – всього буде повно. (Веснянки виходили співати теж в повний місяць). Закладицина: понеділок – тяжкий день. Закладали [підвалини хати] в женські дні – середу, п’ятницю (жінки – луччі, м’ягші)” (с. Сапанів)³⁷. “В понеділок і суботу не починали [будівництво], бо начнеш, то дуже довго буде робитися” (с. Гаї)³⁸. “Закладали в повному місяці. Діди казали не починати [будівництва] в половині місяця. Дерево в’язали в вугли зранку, все підготовляли, а по обіді зводили на ноги*. [...] Понеділок – тяжкий день. Середа, п’ятниця – легкі дні” (с. Кімната)³⁹. “Коли закладають хату,

²⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 95.

²⁹ Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

³⁰ Там само. Арк. 3.

³¹ Там само.

³² Там само. Спр. 155-Е, арк. 40.

³³ Там само. Арк. 30.

³⁴ Там само. Спр. 204-Е, арк. 5.

³⁵ Там само. Арк. 7.

³⁶ Там само. Арк. 8.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Спр. 155-Е, арк. 89.

* В каркасно-стовпових житлах, про які йде мова, підвалини і крокви зводили на початку будівництва, тоді як у зрубних крокви даху встановлювали наприкінці спорудження будівлі (Прим. авт.).

³⁹ Там само. Спр. 204-Е, арк. 9.

місяць має бути на підпівні – то щасливий день. Понеділок – тяжкий день. Найкращий день [для закладщини] – вівторок, середа” (с. Малі Бережці)⁴⁰. “В високосний рік не закладали хату” (с. Зеблази)⁴¹. “Закладали [підвалини] на новому місяці” (с. Чугалі)⁴².

Особливо багато повір'їв, прикмет і гадань супроводжували в минулому вибір ділянки для будівництва. Волиняни намагалися спорудити будівлю лише на ритуально “чистому” місці, що гарантувало щасливе й заможне життя мешканцям хати, здоров'я і плодючість худобі тощо, оскільки за повір'ями бувають такі місця, що “там нічого не ведеться, і нічого не можна рушитися” (с. Великі Бережці)⁴³. “То є такі місця... де визнають, де можна строїти. Бо як там *щось* таке є, то там не можна строїти потому, що *воно* буде *щось* вліяти. То то вже були такі [знахарі], що визнавали, де можна строїти” (Великі Бережці)⁴⁴. “Є такі місця, що як поставити [там] хату, [то] худоба не буде вестися, сім'я буде слабувати. Перевіряли місце для [будівництва] знахурі, що знають, мастер” (с. Комарівці)⁴⁵. “Були такі місця, що не давало сидіти в хаті, і всьо” (с. Савчиці)⁴⁶. “Є недобрі місця, де чорти і дьяволи сидят. Як виберуть місце, [то] кличуть священика [щоб його] освятити” (с. Великі Бережці)⁴⁷.

Вибір “чистого”, “щасливого” місця відбувався у два етапи. Спочатку облюбоване місце “тестували” за допомогою прикмет та збору відповідної інформації про нього. Суть другого етапу полягала у проведенні гадання на предмет придатності місця для забудови. Слід зауважити, що цей матеріал зберігся погано через відсутність тривалий час приватної власності на землю та необхідність дозволу на будівництво з боку державних органів.

Передовсім мешканці Кременеччини уникали місць, пов'язаних безпосередньо чи опосередковано з похованнями мерців, тварин, а також найменших ознак чи навіть натяків, які могли розцінюватися як вказівка на гіпотетичне поховання. “На місці, де були покойнікі не ставили нічого, то – гріх” (с. Кімната)⁴⁸. Не будували на місці самовбивства: “то на тому місці жити не будеш і строїти не будеш” (с. Гряда)⁴⁹. “Недобре місце [для будівництва], де колись було вбивство, де хтось закопаний: [хоч би й]

⁴⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 11.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 12.

⁴³ Там само. Спр. 155-Е, арк. 9.

⁴⁴ Там само. Арк. 26.

⁴⁵ Там само. Арк. 64.

⁴⁶ Там само. Арк. 71.

⁴⁷ Там само. Арк. 76.

⁴⁸ Там само. Спр. 204-Е, арк. 9.

⁴⁹ Там само. Спр. 155-Е, арк. 30.

пройшли тисячі років – там не можна ставити [будівлю]” (с. Гаї)⁵⁰. За повір’ям, на місці загибелі (чи наглої смерті) людини не можна будуватись, бо “то вже нечистий там був” (с. Кімната)⁵¹. “В нас є в селі одна хата: чоловік там повісився. В тій хаті ніхто не може жити. Тому що як людина лягає спати – **воно** всю ніч товчеться. Родичка казала: “Не віру!” Пішла туди. А тії, що там жили (вони ходили тут спати) рано приходять – вона кричить. То їй хустину **щось** так зв’язало, що їй рано еле розв’язали” (с. Гряди)⁵².

Крім того, на “нечисте” місце вказували й інші прикмети: “Коли строїлись, то старались не попасти в те місце, де стояло щось – хата чи щось... бо буде нещасливо” (с. Великі Бережці)⁵³. “На згарищі не можна строїти” (с. Жолоби)⁵⁴. Волиняни Кременеччини також остерігалися будувати на межах: “На межі, казали, не мона [будувати]. Де межа йде, то не мона там строїти. Там всяке зле проходить. Колись вірили, що **щось** лякало на межі” (с. Сапанів)⁵⁵.

Небезпечними в уявленнях мешканців південної Волині були й дороги і особливо перехрестя: “Не строїлися на перехрестях. Кажуть, що там злий дух виходить. Там – всяке [...]” (с. Малі Бережці)⁵⁶. “На перехрестях не можна будуватись – там ніби о 12 годині збирається **щось**. Ми уникаємо там ходити” (с. Комарівці)⁵⁷.

Також небажано було щось зводити на місці викорчуваних дерев: “[...] Дуба не мона ворухити, бо всьо буде замкнуте, дубове. На місці дуба не мона нічого будувати. Для будови він шкідливий, щоб там поставити [хату чи іншу будівлю]” (с. Сапанів)⁵⁸. “Там, де корчують дерево, недобре строїтися”, [...] “бо місце вже віджиле” (с. Чугалі)⁵⁹.

Подібною негативною характеристикою народна традиція наділяла окуп будівлі: “На окупі теж не строїли – нельзя” (с. Чугалі)⁶⁰. “Так не можна [будувати хату], щоб [стояла] на скані, бо люди помирають” (с. Гаї)⁶¹.

Що стосується гадань про придатність місця для забудови, то вони із зазначених вище причин майже не збереглися. Про їх побутування в минулому свідчать згадки про них та деякі уцілілі до ХХІ століття фрагменти. “Місце

⁵⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 88.

⁵¹ Там само. Арк. 58–59.

⁵² Там само. Арк. 31.

⁵³ Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

⁵⁴ Там само. Арк. 3.

⁵⁵ Там само. Арк. 8.

⁵⁶ Там само. Арк. 10.

⁵⁷ Там само. Спр. 155-Е, арк. 62.

⁵⁸ Там само. Арк. 8.

⁵⁹ Там само. Арк. 12.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. Спр. 155-Е, арк. 86.

[для будівництва] перевірили: хазяїн ложив там на ніч хліб, воду свячену. Хліб звичайний – буханка, [її] клали на ніч на місці [майбутньої] хати” (с. Великі Бережці)⁶². “Щоб взнати, чи місце чисте ставили по кутах майбутньої хати чотири шклянки з водою, накриті цілушкою хліба. Зранку дивилися: якщо у якійсь шклянці нема води, [то] посували розмітку далі на ширину хати” (с. Гаї). “Клали штири камінці і по бохонцьови хліба [на кожний майбутній вугол] на те місце і святили свяченою водою і строїли” (с. Шпиколоси)⁶³. “Хоче [хазяїн] ставити хату. Виходить надвір і якщо дух теплий повіє, то, кажуть, там можна ставити хату – буде в хаті тепло. А є таке, що холодне віє – холод, то, кажуть, там не ставити” (с. Великі Бережці)⁶⁴. “Колись хати як ставили (ше за панщини), то ходили [вибирати: як] шибне дух гарячий який, то і ставлять на тому місці хату. То, кажуть, буде тепло. Є такі місця, що найде шось зимно – то плохо шось. То там не ставлять, бо там буде зимно в хаті і сирість буде” (с. Гряди)⁶⁵. В с. Кімнаті “[...] місце під хату по коту вибирают – де кіт ляже. Якщо кіт ложиться, то кіт там привикає, буває. То хороше місце. Якщо кіт там не буває, не хоче бути – значить, то погане місце. По котові [вибирають місце для будівництва]”⁶⁶.

Мабуть ремінісценцією гадання про місце є повідомлення із с. Жолобів: “На штирох вуглах хати кладуть хліб і сіль – на землю, коли починають [будувати]”⁶⁷.

Водночас виявлені й фрагменти інших рідкісних повір’їв, які регламентували народне будівництво. “Казали, не ставити на північ хату центральними вікнами – тільки на південь, кажуть. Не можна доставляти хату з півночі – ту сторону, бо шось в родині буде [погане]” (с. Сапанів)⁶⁸. А згідно з іншим повір’ям “Добудова хати вредна – сім’я розпадається, чоловік з жінкою не ладають” (с. Великі Бережці)⁶⁹.

Оскільки технологія дерев’яного будівництва (як зрубного, так і каркасно-стовпового) є доволі складною, а отже й потребувала неабияких навиків і виробничого досвіду, то зводили хати й господарські будівлі двору сільські майстри-будівельники. На Кременеччині досі можна почути від респондентів літнього віку фрагменти поширених в минулому оповідок про особу майстра, якого народна демонологічна традиція зараховувала до розряду “непростих” –

⁶² Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 5.

⁶³ Там само. Арк. 7.

⁶⁴ Там само. Спр. 204-Е, арк. 5.

⁶⁵ Там само. Спр. 155-Е, арк. 33.

⁶⁶ Там само. Арк. 46.

⁶⁷ Там само. Спр. 204-Е, арк. 3.

⁶⁸ Там само. Арк. 9.

⁶⁹ Там само. Арк. 2.

людей, наділених надприродними магічними знаннями і вміннями*. “*Майстри [щось] знають. Є майстри всякі: щось недобре подумують, чи позжичать і так і буде. От тут по сусідстві... Щось вони посварилися (майстер з хазяїном. – Р. С.) – підлогу вкладали. Ну, то каже [майстер]: “Щоб тобі тії цвіркуни так цвіркотали, як ти мені!” – То [господарі] не могли їх позбутися”* (с. Сапанів)⁷⁰. “*Як поспорив майстер з дядьком... Була дівка (донька господарів новобудови. – Р. С.). От [розсерджений] майстер каже: “Будеш мати два байструки!” І так збулося. Видно, він щось знав”* (с. Чугалі). “*Моя мама казала, що в них майстри робили хату. І дівчина була в тій хаті. Хадзяї тим майстрам щось не догодили, то ті майстри... взяв сокиру, на углу цюпнув [по підвалині] два рази і сказав: “Щоб твоя дочка мала два байструки!” І так було”* (с. Чугалі)⁷¹. “*Колись таке говорили, що є такі майстри, що як хазяїн добре не заплатить, то щось він як заколдує, то життя там, вроді, нема. І в нас є одна така хата [...]. Шо майстер, що її мурував, щось він з господарем не зійшовся. І він казав: “Ти в тій хаті жити не будеш!” І правда: до теї пори та хата стоїть (і вже там дах завалився) і він в тій хаті не жив. Десь він вибрався на друге село. І вже ту хату продавали, і той, що купив, не живе в тій хаті”* (с. Кімната)⁷².

На переконання місцевих волинян, майстрові найлегше закласти хату та її мешканців під час заснування підвалин: “*Була там хата стара [...]. (То ше батька ставив дід ту хату – ше було [це] за царя). Вона мала довжини метрів чотирнадцять – довга була – чи п’ятнадцять. Була [збудована] з брусья (в зруб. – Р. С.). А друга половина, то вже були стовпи. Ну, поставив дід хату. І щось він з майстром заспорив чи засперечався. І перейшов жити, і до року вибрався: як тільки перейшов (ше не вставили вікон, дверей – позавішували ряднами), то зірвався вітер вночі, позривав всі рядна з вікон, з дверей. Ну, він помер. Мав сорок еден рік. Там був батьків вітчим. Тоже – сорок еден рік. І батько помер тоже в сорок еден рік. Але ж я вже в тридцять дев’ятім році ставив хату. Ну, з мамою давай, позичив гроші в зберкасі в Кремінці. Купив матеріал. Було трохи [свого] матеріалу – хату [стару] розбирати і робити нову хату. [...] А підвали осталися. [...] Ну,*

* Подібними магічними можливостями місцева традиція наділяла й представників деяких інших професій, зокрема музикантів: “[...] Музики можуть [так] зробити, [що] гості можуть не їсти [на весіллі]. Так зробить музика, як щось там не в лад, що гості будуть сидіти і не будуть їсти – попробують і не будуть їсти: всьо їм недобре. Моя тітка йшла заміж... (Я мала була і почула). Даже щось музиканти зробили таке, що всіх понос напав. Тільки молодий і молода – ні. То їхали фурами в жнива і всі в поле бігли... То то, кажут, музиканти такі. Їм чимось не догодили і вони так зробили. Їм не сподобалося, бо приїжджали такі жінки, що дуже любили співати їм: “а вже в музиці пипоть на язиці...”. Їм (музикантам. – Р. С.) дали такої догани і вони так зробили” (с. Сапанів) (див.: Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф.119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 9).

⁷⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 8.

⁷¹ Там само. Арк. 13.

⁷² Там само. Спр. 155-Е, арк. 57.

вони так стояли, але ж їх треба було прийняти ті підвали. То найняли з Гради одного хлопця. То він коли підірвав ту підвалу, то на місці зробився вихор страшний. А він [злий дух] там десь під підвалою сидів. Шибнув в небо аж за хмари і пішов чорний, пішов. Значить, майстри колись шось знали. Шось не так – взяв поселив дьявола” (с. Гаї)⁷³.

Мабуть таке переконання ґрунтувалося на повір'ї, що майстер, засновуючи будинок, мусить на “когось закласти”, щоб йому не пошкодило. Підтвердження цього бачимо в наступній оповідці: “Таке було – мені тесть розказував – в Бережцях. Клали... магазин робили: бальки підняті, всьо лежить – тільки позакладати єдно на друге на підвалинах. Ну, майстер, каже, старий був. Каже: “Почекайте!”. Стоять, чекают, чекают. Женут худобу. (Там, ніби, панське поместіє було). Бик іде впереді. “О, – каже, – [закладаю] на бика!” – Бах! – сокиру забив: “Закладай!” Бик пройшов, може метрів з десять – брик! і упав готовий. Заричав [...]” (с. Гаї)⁷⁴.

Часто непорозуміння і навіть конфлікти між господарями новобудови і майстрами виникали на ґрунті невдоволення останніх харчуванням чи нечесним розрахунком, надокучливістю господарів, які постійно безпідставно втручалися в роботу будівничих, дорікали їм чи давали некомпетентні поради тощо. Ображені майстри зазвичай карали непоштивих і скупих господарів: “Десь у стіну яйце заложить – потім воно смердить; чи пляшку закладали – буде свистіти” (с. Іква)⁷⁵. “В одного дядька робили хату. Він погано кормив [майстрів]. Каже майстер [своїм помічникам]: “Треба домовика йому поставити!” Взяв, свідерком висверлив діру, бутилку запхнув в ту дирку (обично – під балька снаружи, де більший вітер). І всьо: в хаті гуде – день і ніч гуде. І дядько приходить [до майстра]: “Пане майстер, зробіть шось!” (Домовик?... ну, посторонній звук. Постоянно в хаті звук є – гуде. То – домовик. Бутилку запхнув і воно там свище, трубить всяко). І майстер каже: “Отак, господар: кормив паршиво, от тобі хлопці зробили! Став могорич!” [Господар щедро почастував майстрів]. [Майстер] пішов, кілочка забив і всьо” (с. Великі Бережці)⁷⁶.

Зрештою, цього й самі майстри не дуже приховують: “Ну, нашкодити могли ті майстри, то я прямо скажу. [...] В обшем, я прийшов до дядька робити. Ну, дядько взяв мене обманув. Чи бачу – хоче мене обманути. Тоді взяли ставили йому, допустім, печку... То треба бутилку замурувати і поставити горлишком туда во – [всередину комина]. То, скаже, шо там точно чорти є – то буде свистати. А термометр, ртуть... Взяв один [майстер і] замурував. І коли воно розширяється, [то] в хаті гуде страшно. Термометр буде густі. Ше один мені таке розказував: дядько не хотів

⁷³ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 88–89.

⁷⁴ Там само. Арк. 92.

⁷⁵ Там само. Арк. 41.

⁷⁶ Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

розщитатись. Договорився за одну ціну, потом – за другу і не хотів розщитатися. І він йому взяв яйця замурував в стіну. І яйця деякі попроколював. (Він знає, де яйця, то й попроколював). А хазяїн зна, шо він робить? І, якщо воно там замуровано, то воно там засмердиться. І десь за три дні в хаті не всидиш: буде воняти! А звідки ше? Звідки дядько знає?” (с. Великі Бережці)⁷⁷.

“[...] А ше було... той самий майстер в Бережцях... Робили за Кременцем. І там мій тесть був робочим. Тоже якогось будинка робили. Ну, тесали то всьо. Він [майстер] бах! – сокиру забив там в балюк чи в шо. “Та нашо Ви кидаєте [залишаєте без догляду]?” “А, хай так буде!” “Ну, а як хто забере?” “Ніхто, – каже, – не забере”. Приходять рано: стоїть [якийсь сторонній] чоловік, тримається за топорисько: хтів взяти і з місця не рушив! Ну, він добрий був калдун. “Ну, нехай, – каже, – посто-їт!”. Вони роблят, а той стоїт, тримає. Той каже: “Хватит з тебе, йди!” І пішов. Кидав [майстер] сокиру і не боявся [що вона пропаде, що її поцуплять]” (с. Гаї)⁷⁸.

Під час будівництва господарі уважно спостерігали за майстром та його поведінкою, оскільки за повір'ям він може впливати на майбутнє життя мешканців нової оселі. “Як майстер на будові вріжеться – погано: може не вестися [господарям у новій хаті]” (с. Кімната)⁷⁹.

Заснування будівлі, особливо житла, було надзвичайно важливим етапом будівництва. Згідно з повір'ям, від дотримання під час “закладщини” всіх належних обрядових приписів значною мірою залежало майбутнє мешканців хати. Встановлення і з'єднання між собою за допомогою замків підвалин оселі або ж вкопування в землю кутових стовпів супроводжувала низка обрядодій.

Часто місце, на якому мала постати будівля, посвячували. “В ями під фундамент лили свячену воду” (с. Великі Бережці)⁸⁰. “Як копали місце [для стовпів, фундамента], то святити [його водою]” (с. Сапанів)⁸¹. “В рів [викопаний під фундамент] по вуглах лили свячену воду. (Люди кажуть, [це для того], шо домовики ходять – гупає шось... Вроді, він є в кожній хаті. Якщо йому подобається господар, то він не буде його чіпати. А як не подобається, то він його буде виганяти звідти. Так говорять люди в селі. Я чула, шо його треба годувати)” (с. Шпиколоси)⁸². “В яму – в рівці для фундамента святити, лили свячену воду по вуглах. Як не святяна хата, кажуть, б'є грім [туди]” (с. Кімната)⁸³.

⁷⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 80–81.

⁷⁸ Там само. Арк. 92.

⁷⁹ Там само. Спр. 204-Е, арк. 10.

⁸⁰ Там само. Арк. 5.

⁸¹ Там само. Арк. 8.

⁸² Там само. Арк. 7.

⁸³ Там само. Арк. 10.

“Коли роблять закладщину – закладають фундамент, [то спочатку] ставлять дерев’яний хрестик [приблизно 30 см завдовжки]” (с. Кімната)⁸⁴. “Перед тим, як [починали хату] мурувати, ставили [на місці будівлі] хрестик” (с. Гаї)⁸⁵. “Коли розмічали ділянку під будівництво, [то] священник освячував це місце, служив молебень. Перед цим на тому місці, де має бути стіл, ставили маленький хрестик. (Потім, як зводили дах, той хрестик разом з квіткою ще на землі господар або майстер прибивав до першої крокви і зводили вже разом з кроквою)” (с. Гаї)⁸⁶.

Аналогічні обрядодії побутували в сакральному будівництві волинян: “Коли починали строїти церкву, то там, де овтарь, закопували хреста” (с. Великі Бережці)⁸⁷.

Крім того, за традицією⁸⁸ в ями для стовпів (в сучасну пору – для фундаменту) кидали (й кидають досі) металеві гроші (“закупляли” місце для будівництва) і свячене зілля. “Копали яму, кидали камні, на вуглах посвячували – клали копійки, щоб щастя велося. В яму сипали по вуглах зілля. [...] (Зілля святити на Зелені свята, на Маковея. Зілля в ями клали (під фундамент. – Р. С.), щоб щастя велося, що нічого не завелося – яка біда” (с. Шпиколоси)⁸⁹. “Під фундамент кидали копійочку – по 1 копійці (гроші будуть вестися), зілля клали (на Спаса посвячене). Гроші і зілля клали, щоб не було нічого лихого... Може – на ті домовики... (Є таке місце, що водили коні на нічліг. Ви там хочете лягти – простелили якусь гуньку, то там не будете спати, бо **воно** вас проганяє. А колись же ж – хто його знає? – війни були, [можливо, тут хтось був похований або загинув на цьому місці]. То йшли, святити [місце будівництва]. Були такі місця – то худоба не ведеться, то те...)” (с. Шпиколоси)⁹⁰. “В ями під фундамент кладуть гроші, зілля [посвячене]” (с. Сапанів)⁹¹. “Як роблять фундамент, [то] виносять хліб – буханку хліба. Виходе хадзяїн і виносить бутилку горілки майстрам. Сідають, благословляють і майстер заложує. Під камінь (у викопаний рив) кидає гроші – на щастя, на багатство (так казали старшиє)” (с. Малі Бережці)⁹². “Колись закопували дубовий одземок на 1,5 м глибини. Зверха – човп, а в човп – платва. Під відземок клали плитки каменя, а під плитки монети кидали, щоб велися” (с. Чугалі)⁹³.

⁸⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 49.

⁸⁵ Там само. Арк. 102.

⁸⁶ Там само. Арк. 91.

⁸⁷ Там само. Спр. 204-Е.

⁸⁸ Див.: Сілецький Р. Звичай “закупляння” місця у традиційній будівельній обрядовості українців / Роман Сілецький // Етнічна культура українців. Львів, 2006.

⁸⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 6.

⁹⁰ Там само. Арк. 7.

⁹¹ Там само. Арк. 7.

⁹² Там само. Арк. 10.

⁹³ Там само. Арк. 12.

Значний інтерес становлять численні ритуальні “нюанси” безпосередньо під час встановлення підвалин / стовпів (або ж у сучасну пору – фундамента). “Зробили фундамент – підвали кладуть. Під вугловий стовп кидали копійку в тару для стовпа (по чотирьох кутах) – для щастя. Ще освячували [підвалини] водою (майстер). Баби клали [в тари] якесь зілля” (с. Великі Бережці)⁹⁴. “Зробили підмуровку. На підмуровці клали підвали дубові і на штирох вуглах клали по буханці хліба. А тоді вже строїли далі. Хліб там оставався. (Чи його пташечки їли, чи шо...). Його вже не забирали до хати. Він там лежав, поки не подівся, поки не з’їло його” (с. Великі Бережці)⁹⁵. “Як зробили фундамент, то на кожному вуглі ложилися гроші (бумажками), щоб велися в хаті гроші, хліб (скибка). Зілля клали свячене – на добро. Хліб і гроші забирав того дня майстер. Лишалось в фундаменті лише зілля” (с. Жолоби)⁹⁶. “Закладщина: клали гроші на вугли – на підвали зверху. Гроші – білі для щастя, щоб водилися в хаті гроші” (с. Жолоби)⁹⁷. “Хазяїн [на закладщину] виносив свячену воду, копійки і на кожний вугол фундамента – по буханці хліба клали зверху. Це – обряд посвячення фундамента під хату. [...] Хліб з вуглів забирав старший майстер, який робив хату. Він [ним] ділився з іншими майстрами” (с. Великі Бережці)⁹⁸. “Гроші кладуть на кождий вугол, щоб велися в хаті гроші, щоб не бідна була хата. Хліб (свій – житній, печений) ставили по буханці на кожному вуглі. І тоді той майстер-закапъорцик (головний, який керував усім будівництвом і майстрами-помічниками. – Р. С.) той хліб забирає собі. Господар давав майстрові гроші (крім платні) – то так... закон такий: помагається дати майстрові за те, шо заклав підвали (їх клали на камінці)” (с. Великі Бережці)⁹⁹. “Як роблять закладщину, то господарі давали майстрам хліб, завинутий в полотно або рушник – чотири хліби” (с. Великі Бережці)¹⁰⁰. “Гроші кладут на вугли підвалин, щоб щаслива була хата, щоб гроші велися” (с. Шпиколоси)¹⁰¹. “На вуглах підвалин стелили обруски і клали хліб. [...] Гроші клали на фундамент” (с. Шпиколоси)¹⁰². “Як закладають хату, то кидають на всі вугли гроші – прямо в підвали, щоб була хата щаслива, щоб велися гроші” [...] На закладщину клали на покутній вугол буханець хліба (з полудня) і сіль (с. Сапанів)¹⁰³. “Як зводять

⁹⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 2.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само. Арк. 3.

⁹⁷ Там само. Арк. 4.

⁹⁸ Там само. Арк. 5.

⁹⁹ Там само. Арк. 5–6.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 6.

¹⁰¹ Там само. Арк. 7.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Там само. Арк. 8.

будинка, [то] кладуть зілля свячене і по вуглах – копійки і воду свячену: закладщина. [...] Підвали клали на підмурівку. Гроші клав хазяїн” (с. Кімната)¹⁰⁴. “Як закладали хату, то по штирох углах підвалин ложили хліб, гроші і свячене зілля. Підвалини ложили на камені. [...] Хліб з вуглів потім забирали майстри. Зілля клали свячене (святили на Маковея: мак, нехворіщ, васильки... зілля з поля і городу; це зілля клали і померлому (крім маку)” (с. Зеблази)¹⁰⁵. “[...] Як робили закладщину? Збирали людей – чоловіка 20–25, от... В подвали клали копійки, щоб велися. Майстер, який в’язав підвали, клав у вугли по 10–20 грошів...” (с. Чугалі)¹⁰⁶. “На штирох вуглах клали хліб і копійки. Гроші – під підвалину (в замок. – Р. С.), а хліб – на підвалину. Його потім забирав майстер” (с. Чугалі)¹⁰⁷. В старих будівлях під час їх демонтажу нерідко знаходили також “листки” з Євангелія (с. Малі Бережці)¹⁰⁸.

Подібний заклад не є рідкістю і в сучасному, як правило – мурованому, будівництві волинян Кременеччини: “Як зроблять фундамент, [то] кладуть на нього рушника або полотно завдовжки як рушник, щоб життя такою легкою дорогою йшло, як рушничок. На рушника клали копійки і забудовували це в хаті. На куті клали хліб. Його потім давали худобі, їли самі. Чотири хлібини забирав майстер” (с. Гаї)¹⁰⁹.

Закладщина завершувалася святковою гостиною. “Пов’язали підвалини, посвятили – могорич був. В підвалинах ставили стола” (с. Великі Бережці)¹¹⁰. “Там же [всередині закладених підвалин] робили гостину того дня” (с. Сапанів)¹¹¹. “В закладених підвалинах готували гостину” (с. Зеблази)¹¹².

Окремі ритуальні вимоги мали місце під час зведення основних елементів житла – стін, дверей, вікон, стелі тощо. За повір’ям, в оселі має бути непарне число вікон, бо “незгода буде в хаті” (с. Кімната)¹¹³. “Під вікнами і дверима кропили свяченою водою” (с. Кімната)¹¹⁴. Ушаки – вертикальні частини одвірків і віконних скринь місцеві волиняни “ставили суччям вверх, [оскільки] дерево не можна обертати, навіть кілок” (с. Жолоби)¹¹⁵.

¹⁰⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 9.

¹⁰⁵ Там само. Арк. 11.

¹⁰⁶ Там само. Арк. 12.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 155-Е, арк. 19.

¹⁰⁹ Там само. Спр. 204-Е, арк. 100–101.

¹¹⁰ Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

¹¹¹ Там само. Арк. 8.

¹¹² Там само. Арк. 11.

¹¹³ Там само. Спр. 155-Е, арк. ???

¹¹⁴ Там само. Спр. 204-Е, арк. 10.

¹¹⁵ Там само. Арк. 4.

До сьогодні в пам'яті волинян Кременеччини збереглася низка ритуальних моментів, які супроводжували влаштування в житлі стелі. Це стосується, зокрема, встановлення на стінах хати сволока – важливої конструктивної деталі, яка утримувала на собі стелю. *“Бальок тримав стелю”* (с. Малі Бережці)¹¹⁶. *“Під кінці сволока клали гроші”* (с. Чугалі)¹¹⁷. *“Під кінці волоки (сволока. – Р. С.) клали свячене зілля (посвячене на Зелені свята)”* (с. Великі Бережці)¹¹⁸. Крім того, на розглядуваній території в минулому була поширена загальноукраїнська традиція вирізьблювати на сволоку апотропеїчні знаки та робити написи на зразок: *“Сей дом сооружали раб Божий Іоан с женою Анастасіей 1833”* (с. Старий Почаїв)¹¹⁹.

Локальною особливістю зазначеної частини етнографічної Волині є побутування в хаті стовпа, який підпирив сволок і виконував функцію додаткової опори для конструкції стелі. На жаль ця цікава конструктивна деталь житла не збереглася до наших днів, проте вона (а також пов'язані з нею обрядові елементи) ще жива в пам'яті місцевих старожилів. Наведемо виявлену інформацію про неї якомога повніше, що безсумнівно, полегшить дослідникам реконструкцію еволюції традиційного житлового будівництва волинян. *“В колишніх хатах був стовп біля печі – від долівки до стелі. Він був для того, щоб зробити постіль”* (с. Великі Бережці)¹²⁰. *“Коло печі, коло порога у давніх хатах стояв стовп дерев'яний: то підпора – тримає всю стіль”* (с. Іква)¹²¹. *“Волоку (сволок. – Р. С.) підпирали стовпом біля п'єца, щоб волока не гнулась. Стовп ставили, коли вже була волока. Стовп називали підпорою. Стовп вставляли в ямку (глибиною 30–40 см). Ямку кропили свяченою водою. Кропили також стоячка”* (с. Великі Бережці)¹²². *“Головний бальок [який підтримував бальочки і стелю] називали “платва”. Платву підпирив стоян – стовп (забитий верхнім кінцем в платву (там був зроблений спеціальний отвір), а нижнім впирався в ямку, зроблену в долівці. – Р. С.). В яму під стовп клали копійки і каміння – плиту. Так старі старі люди казали: щоб не прогиналася стеля [в хаті]”* (с. Кімната)¹²³. *“Були хати, в яких бальок підпирали стовпом, щоб не обвалилося [стеля під тягарем земляної присипки*]”*

¹¹⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 11.

¹¹⁷ Там само. Арк. 12.

¹¹⁸ Там само. Арк. 5.

¹¹⁹ Данилюк А. Волинь: пам'ятки народної архітектури... С. 36.

¹²⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 3.

¹²¹ Там само. Спр. 155-Е, арк. 44.

¹²² Там само. Спр. 204-Е, арк. 5.

¹²³ Там само. Арк. 9.

* Про давню традицію присипати стелю в хаті товстим шаром землі, піску див.: Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) / Роман Радович, Роман Сілецький // Народознавчі Зошити. Львів, 1996. № 2. С. 78–92.

(с. Зеблази)¹²⁴. “Була хата: в ній стовп підпирав сволок. (Нижній кінець [цього стовпа був] забитий у долівку, [а] верхній – у сволок). Стовп ставили відразу при постройці хати – так було заведено. Під той стовп гроші ложили, щоб велися” (с. Чугалі)¹²⁵. “Під кінці сволока клали гроші. Стовп під сволоком теж називали сволоком, під нього теж клали гроші” (с. Чугалі)¹²⁶.

“В старій хаті коло печі стояв стовп, що підпирав стелю. Називався булван” (с. Великі Бережці)¹²⁷.

У побуті волинян Кременеччини стійко зберігається традиція вивішувати на кроквах новобудови обрядове будівельне деревце. Воно було атрибутом будівельного ритуалу не лише під час зведення житла, але й господарських будівель селянського двору. Його часто можна побачити і в наші дні на сільських і навіть міських новобудовах. У далекому минулому за допомогою вивішеної зелені запрошували до новобудови покійних предків підтримати своїх нащадків у важливій справі – зведенні оселі. В новітні часи “квітка” внаслідок переосмислення обряду лише сигналізує господарям, що пора розраховуватися з майстрами і готувати щедрий почастунок¹²⁸. “Ставлять дві квітки: мулярі – як стіни зведуть, а плотники – як даха викинуть. Колись у дерев’яних хатах робили одну квітку” (с. Комарівці)¹²⁹.

“Фундамент зробили – квітка. Коробку зробили – квітка. Ну, і там вже кришу викинули – [встановили] крокви всі, то майстри хрестика прибивали на причолку до першої крокви, ну, і букетик квітів. Букетик як зав’яне, [то його] віддавали корові. Викидати [квітку] не положено” (с. Іква)¹³⁰. “Зробили крокви – то називається – зводина” (с. Іква)¹³¹.

“На послідню крокву – на схід сонця (на захід, північ і південь не можна) чіпляли хрест і букет квітів (з городу) – квітка. Як не вчепили квітку – господар обіжався. Квітку робив і чіпляв майстер. Хрестика прибивали гвоздём. Як хату латили, то хрестик одривали і прибивали знутри на горищі і він там – до нині. А букетик – висох і розсипався. Квітку чіпляли на всі постройки. Після того йшли до хати пити” (с. Великі Бережці)¹³².

¹²⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 11.

¹²⁵ Там само. Арк. 12.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. Спр. 155-Е, арк. 81.

¹²⁸ Детальніше про семантику будівельного обрядового деревця див.: Сілецький Р. Обрядове будівельне деревце (“вільце”) на Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2008. Вип. 43. С. 382–420; Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців... С. 269–302.

¹²⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 65.

¹³⁰ Там само. Арк. 39.

¹³¹ Там само. Арк. 44.

¹³² Там само. Спр. 204-Е, арк. 2.

“На кроквах ставили хрестик і квітку (з любих квітів і свяченого зілля, які давала майстрові хазяйка) – щоб з Богом все йшло, щоб помагав... Хрест і зілля ще й понині висить на горищі на хаті” (с. Жолоби)¹³³.

“Як звели крокви, то ставили хреста і зілля. Хрест убирався на крокву від сходу. Це [для того], щоб худоба велася, вже не впаде грім на ту хату, де є хрест і квітка. Як вже хату накрили, то хрест знімали і ложили на горище” (с. Жолоби)¹³⁴.

“Як звели крокви, [тоді] робили дерев'яного хрестика. Того хрестика висвячували і прибивали до першої від вулиці крокви. Хрестик – сосновий. Брала квітки і робили букетик – збожжя, жито (жито – з різдвяного снопа-діда*). Кропили [квітку] свяченою водою. Хрестик і букетик на кроквах [для того], щоб нечиста сила не досягнула, щоб було все благополучно – квітка. Квітка і досьгодні в хаті є – всередині до крокви прибита. Чіпляє хрест і квітку майстер. Хазяї за квітку ставили майстрам могорич. Хрест і квітку ставили й на хліві (без хрестика). На клуні давали хрестик. Де свині в хліві – там лише квітку прибивали. А в стодолі – [вивішували] хрестичка” (с. Великі Бережці)¹³⁵.

“Першу крокву як зв'язали і [...] на ту першу крокву хрестик прив'язують, вбирають квітками – звичайними, з городу. Давали житні колоски. Перша кроква ставиться до схід сонця – з тим хрестом, щоб в хаті велося всьо, добре було. Воно охороняло хату від вітрів, бурі. Хрест і квіти [згодом залишалися в хаті] всередині, нагорі. Так само ставили хрест і букетик на стодолу і хлів – на любую постройку. За квітку [хазяї] платили [майстрам] крім платні” (с. Великі Бережці)¹³⁶.

“Як зводили верха, то квітку чіпляли свячену на хаті – як звели. Зілля святвили на Зелені свята, на Маковея... [...] Нарвуть квіток і свяченого зілля (свяченого на Тройцю) і чіпляють квітку на верх. Прив'язували хрестик. Квітку зробили, кажуть, могорич будем пити. [...] Квітку пізніше сплювали” (с. Шпиколоси)¹³⁷.

“Як викидають верх, то роблять дерев'яного хреста, вінка (на хрест) і могорич ставили господарі. Круглий вінок плели з квітів з полів – з зілля свяченого (на Маковея, Зелені свята). Житні колоски давали з діда (снопа) свячені, щоб багаті були. Коли крили хату, то вінок палили” (с. Шпиколоси)¹³⁸.

¹³³ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 4.

¹³⁴ Там само.

* “Дід – сніп з зажинок” (с. Великі Бережці) (див.: Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 5).

¹³⁵ Там само. Арк. 5.

¹³⁶ Там само. Арк. 6.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Там само. Спр. 155-Е, арк. 7.

“До верха свячене зілля прив’язують до першої пари крокв (зілля свячене на Спаса – васильки...). – Хрестик і букетик. Зілля берегло від всього лихого. Зілля лишалось в хаті” (с. Шпиколоси)¹³⁹.

“На верх хати (на вуслі до сходу сонця) хрест ставлять і вінок (кладуть з квіток). Там йде жито, свячене зілля – вінок, щоб в хаті було добре, щоб Бог беріг. (Бо може поставити хату на тому місці, що не можна було). [...] Майстри як поставили хрест і вінок – роботу свою вже зробили” (с. Сапанів)¹⁴⁰.

“Як крокви роблять, то беруть свячене зілля і там ставлять – на крокви, на перву крокву (на всіх постройках). Його святять на Спаса (19 серпня): помняки... що в ту пору цвіте – цюприки, підлійки. Хреста прибирають зіллям. [...] Хрест і зілля на кроквах [захищає] від вітру, щоб не завалило кроквів. Летять бурі... Хрест і квітка там залишаються на все” (с. Сапанів)¹⁴¹.

“До крокви прибивали квітку і хрестика – на схід. (Квітка – з зілля, свяченого на Спаса, жита звичайного; [їх] кропили свяченою водою). Квітку чіпляв майстер. Квітка берегла від грому. Квітку потім прибивали до крокви зсередини хати” (с. Кімната)¹⁴².

“[...] Квітку і хрест [робили] з зілля свяченого, ставили, що то хата була свячена і щоб добре жилося. (Зілля святити на Спаса, на Трійцю – давали яке-небудь). Вони стояли [на кроквах], поки не викинули дах. Такий закон, що квітку ставили. До квітки додавали колоски жита посвячені (з першого снопа, що зажали; потім їх давали на квітку)” (с. Кімната)¹⁴³.

“До східної крокви прибивають квітки і хрестика – квітку. Як уже накривають хату, [то] посохлі квітки дають корові, а хрестика там лишають” (с. Кімната)¹⁴⁴.

“На крокви чіпляли хрест дерев’яний, букет або вінок квітів (веселих, красивих). До букету додавали зілля свячене (як тим зіллям мити голову, то голова не буде боліти), колоски жита зі снопа, що стояв на покуті. Хрест і букет на кроквах – від грому, від тучі. [...] Хрест і букет не прибирають” (с. Чугалі)¹⁴⁵.

Окремі ритуальні дії мали місце і під час зведення в новобудові найважливішого елемента інтер’єру хати – печі, з якою пов’язані численні повір’я, прикмети, гадання тощо¹⁴⁶. Зазначимо, що майстер-пічник мав опінію, подібну

¹³⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 7.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 8.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само. Арк. 9.

¹⁴³ Там само. Арк. 10.

¹⁴⁴ Там само. Спр. 155-Е, арк. 47.

¹⁴⁵ Там само. Спр. 204-Е, арк. 12.

¹⁴⁶ Детальніше на прикладі сусіднього Полісся див.: Сілецький Р. Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся: конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2008. Вип. 43. С. 134–183.

до будівельника: народна традиція наділяла його надприродними вміннями. “В нас був такий старий муляр. Зробит так, що під п’єцом були свіргуні. – Робив на зло, бо не заплатили добре” (с. Кімната)¹⁴⁷.

“Коли будували піч, то клали під камінь копійку (як будують хату – тоже клали копійки). “Грицик” – ручка, яка підтримувала комин” (с. Жолоби)¹⁴⁸. “Стовп (загрубий як рука), вмурований в припічок, підтримував комин” (с. Жолоби)¹⁴⁹.

“Під піч – посередині клали копійки білі, щоб щастя було” (с. Шпиколоси)¹⁵⁰. “Під піч в [викопану] яму клали копійки – буде всьо вестися. На печі – в запечі – мазали рудою глиною (між піччю і стіною). Потім тою глиною дітей лічили (гребуть ту глину і засипають [нею рану])” (с. Сапанів)¹⁵¹. Місце [на якому зводили піч] кропили свяченою водою” (с. Кімната)¹⁵². “П’єц [майстер] тоже як закладає, то посвятив. Да [...] закладщину зробив, кинув копійки (скільки хазяїн не жалує). Ну, і зілля так само, хліб. І починає мурувати п’єца. А зараз воно відходить, колишня традиція щезає” (с. Грядя)¹⁵³. “Під піч били скло, щоб було чисто в печі і була так чиста і мала таке чисте, як стікло” (с. Кімната)¹⁵⁴. “Хазяїн, як хоче, то тоже під п’єца копійки кладе. То його діло. Так само хліб кладуть і рушника. Потому те все забирають” (с. Гаї)¹⁵⁵.

З еволюцією системи опалення українського народного житла безпосередньо пов’язаний звичай ритуальної незавершеності оселі¹⁵⁶. На Кременеччині він зберігся погано – в редукованому і фрагментарному вигляді.

“Як в хаті всьо чисто зробити, кончити, то помре хадзяїн. Тому на кухні на стіні до року трохи не домазують” (с. Шпиколоси)¹⁵⁷. “В новій хаті не домазували штири вугли зверху і знизу всередині хати” (с. Кімната)¹⁵⁸. “Як от переходите в хату, то не можна всю хату викінчити. Мусите шо-небудь оставити – не докінчити. Так полагається: чи десь не доштукатурити, чи десь шо...” (с. Великі Бережці)¹⁵⁹.

Завершальним акордом будівельної обрядовості було вселення до новобудови – “перехідщина”.

¹⁴⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 10.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 4.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само. Арк. 6.

¹⁵¹ Там само. Арк. 9.

¹⁵² Там само. Арк. 10.

¹⁵³ Там само. Спр. 155-Е, арк. 36.

¹⁵⁴ Там само. Арк. 46.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 103.

¹⁵⁶ Див.: Сілецький Р. Традиційна будівельна обрядовість українців... С. 332–334.

¹⁵⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 6.

¹⁵⁸ Там само. Арк. 10.

¹⁵⁹ Там само. Арк. 6.

“Перед вхідною батюшка в церкві поминав померших. Тої ночі палили в хаті світло цілу ніч. Перед вхідною кликали того майстра, що будував хату, батюшку (він освячував). Садовили першого батюшку. Перехіцину робили любого дня – тільки не в піст і не в високосний рік.

Господар вперше заходив до нової хати з хлібом в руках. (Хліб – вмотаний в рушник). На вхідну стіл не прибирали на ніч – на ньому все оставляли, бо померші родичі прийдуть вечеряти. Баби закликали родичів померших на вхідну (того дня) – всіх, яких пам’ятали. Вранці все убирали. Дехто худобі давав” (с. Великі Бережці)¹⁶⁰.

“Входили до нової хати, то брали хліб з собою і котика брали. В сам період пускали котика через поріг і тоді самі входили в хату (щоб нечистий не ввійшов в хату – котик виганяв всьо, щоб не було поганого нічого). Воно й зараз таке є, коли переселяються: вперед впускають котика в хату, а тоді – самі переходять. Це була перехіцина” (с. Великі Бережці)¹⁶¹.

“Першими в хату вносили ікони і стола. Перехіцина – перейшли [до нової хати]. А святив хату батюшка через пару років, бо було не кончено” (с. Жолоби)¹⁶².

“Перехіцина: всього наготовили, нагнали самогонки, закололи порося – на 70 чоловік. Ми мали переходити напередодні свята Михайла (21 листопада) – празник в селі, в суботу. Покликали батюшку з певчими. Ішла служба в хаті, посвячення. [...] Потім – гостина. Самий перший входив у хату кіт (любої масті). Кажуть, ми [завдяки] котячій і собачій долі живем. Цієї ночі зі стола не прибирали – не положено, щоб велося в хаті добро все. Цілу ніч горіло в хаті світло – лампа. Вранці те, що лишилося, давали худобі (лише корові)” (с. Жолоби)¹⁶³. “Входили перед Михайлом (в нас перед Михайлом празник). В селі поминають померлих на Михайла. На перехіцину перший входив чоловік з хлібом і сіллю. Жінка заходила з іконою” (с. Жолоби)¹⁶⁴.

“До нової хати несли хліб, сіль свячену воду і посвячували. До хати входили в неділю перед святом Михайла. Першими входили хазяїн з хазяйкою – перехіцини. Цього дня звали сусідів, майстра (сидів на покуті). На столі оставляли на ніч все. Цілу ніч горіла лампадка перед іконою, щоб була злагода в хаті, щоб була любов в сім’ї. Тої ночі приходили [до нової хати] діди і баби – померлі родичі. Для них ставили коливо (з пшениці). [...] Ставили на підоконніку стакан води, хліба” (с. Великі Бережці)¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 2.

¹⁶¹ Там само. Арк. 3.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само. Арк. 4.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. Арк. 5.

“В нову хату входили під празник, свято. Перехіщина: перше образи треба нести в хату – господиня [заносить їх] (ті образи, якими батьки благословляють до шлюбу) і хліб. Я знаю, що як я йду в хату з образом і хлібом, то що мені пошкодить? – нічо мені не пошкодить” (с. Великі Бережці)¹⁶⁶.

“Перехіщина: кличуть батюшку, він посвятив хату. На ніч на вікно ставлять хліб і стакан води” (с. Шпиколоси)¹⁶⁷. “На перехіщини не прибирали стіл на ніч” (с. Шпиколоси)¹⁶⁸.

“Перехіщини: священник святив хату. Люди сходилися. (Приходили з житнім хлібом). Першим впускали [до нової хати] kota – не чорного, щоб мав три кольори (то не буде нічо пропадати з худоби). [...] Тої [першої] ночі лишали на вікні стакан свяченої води і цілушку хліба зверха” (с. Сапанів)¹⁶⁹.

“Кончили хату, побілили – всьо чисто... Збираєм гостей. Берем священника. Прийшов – вичитав Євангеліє, посвятив. Сідаєм за столи. Переходили в нову хату в свято, неділю, на повний місяць – нове життя... Перший заходив хазяїн з хлібом в рушнику. Покропив свяченою водою вугли, положив хліб, помолився “Отче наш” і просив до хати. На ніч на вікно (від сходу, полудня) ставили свячену воду, хліб і рушник. Цілу ніч горіли свічки – щоб спасали, щоб діявол не підходив” (с. Кімната)¹⁷⁰. “Посвятила хату, батюшка був... так не ввійшла. На перехіщину вночі свічки святили” (с. Кімната)¹⁷¹.

“Перехіщина: кликали людей, більше йшли мужики. Треба, щоб мужчина зайшов першим у хату. Переходили на підповню. Як святиться хата, то давали на службу божу – списували всю родину... На перехіщину на службу божу не давали. На перехіщину стіл на ніч не прибирають – [лише] на другий день [вранці]” (с. Зєблази)¹⁷².

“Перехіщина: входять на підповню, осінню перед другою Пречистою. Чоловік і жінка разом входили з хлібом, сіллю, свяченою водою, іконами. На ніч на столі не прибирали, щоб трималося те все. Першої ночі світили гасову лампу, кажуть, [шо] так треба. На вікно (біля покуті) ставили воду і хліба кусочок” (с. Чугалі)¹⁷³.

“Першим у нову хату пускали файного (найкраще – білого) kota, тому що кіт хати тримається. Як заходила сім'я, першою, зазвичай, пускали

¹⁶⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 6.

¹⁶⁷ Там само. Арк. 7.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само. Арк. 9.

¹⁷⁰ Там само. Арк. 10.

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Там само. Арк. 11.

¹⁷³ Там само. Арк. 12–13.

маленьку дитину, яка вже навчилася ходити. А в кого найбільше щастя? Ото! Щаслива буде і в хаті ніякої сварки, нічого не буде” (с. Великі Бережці)¹⁷⁴.

“Батюшку кличуть і він посвячує, пересвячує хату. Вигоне біса з хати” (с. Малі Бережці)¹⁷⁵.

“На перехіцину кличуть батюшку, посвящать, а тоді вже переходять у хату. Перше пускають kota. На поріг кладуть сокиру – щоб господар був” (с. Гряда)¹⁷⁶.

“Як перший раз до хати входили, kota наперед не пускали: “Ну, я думаю, що вперед має заходити хтось крім хазяїна раньше. Ну, з родини, може, там діти є. Вони перші хай заходять. Ну, а шоби сусіди тоже: “Ну, пожалуста, заходьте”. Такий обичай – мусили пропустити того, щоб [господар] пішов сам, а того оставляв ззаді – ніхто так не робив. [...]” (с. Гряда)¹⁷⁷.

“На перехіцину кличуть [тих], хто хату допомагав робити, сусідів. Роблять застолля. Запрошені, як уміють, читають молитви. Несуть подарки господареві – коврика чи посуд. Перші заходять господар, господиня. З пустими руками уперше не можна заходити. Хоть булку хліба [треба] принести, бо в хаті буде пусто, говорять. [...] Після гостини прибирали зі столу на другий день, щоб в хаті було всьо” (с. Іква)¹⁷⁸.

“На перехіцину святили хату, усі вугли. Світили свічки. Першим до хати обов’язково мав зайти чоловік зі свяченою водою і з хлібом-сіллю. (Так само на стройку: жінок не беруть, бо стройка нецікава буде, нещаслива). Хліб-сіль роздає усім, хто є в хаті. На гостину люди ідуть всі з подарками. Збираються всі, включно з майстрами. [...] Раньше [господар] чоловікам рушника дарив, а жінкам – хустину. Одразу після гостини [стіл] не прибирали – аж на другий день, щоб встоялося, щоб було в хаті, щоб було багатство” (с. Кімната)¹⁷⁹.

“На перехіцину кличуть священника, освячують нову хату знадвору і зсередини, починаючи від дверей. Скликають людей, роблять обід. Як була молода матір, [то] в куток ставили дитину. Бажано “Многая літа” хазяїну заспівати. Читають молитву “Вірую”. [...] Приходили на перехіцину з хлібом-сіллю: сусід іде на нову забудову, на нове життя, то ж не йде з пустими руками, а мусить якийсь подарок нести. З пустими руками не годиться так іти” (с. Великі Бережці)¹⁸⁰.

¹⁷⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 4–5.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 22.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 31.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 34.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 38.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 46–47.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 79–80.

“На перехіцину першим пускають kota: може, шо хто подумав зле або шось – то то на котові воно все...” (с. Гаї)¹⁸¹.

“На перехіцину перше святили хату. Як після цього переходили, казали: “Допоможи, Боже, щасливо провести життя в цьому будинку!”. Запрошували сусідів. Порожні на перехіцину [гості] не йшли: тепер несуть коври, а колись – то несли рядно. На перехіцину з голою рукою ніхто не йде. Це шоби хата порожня не була і шоби в ній хватало всьо. Гостилися, пили горілку” (с. Гаї)¹⁸². *“На перехіцину, як заходили до хати, то хто вірив у якісь чари, клав на порозі сокиру, шоб нішо зле не приступило”* (с. Гаї)¹⁸³. *“Після гостини на перехіцину зі столу прибирали вже на наступний день. Так само і на Коляду на Рождество”* (с. Гаї)¹⁸⁴.

Розглянутий фактографічний матеріал дозволяє зробити такі висновки:

1. У південній частині етнографічної Волині будівельна обрядовість збереглася в задовільному стані, оскільки ще навіть на початку ХХІ ст. тут вдалося виявити всі її найголовніші компоненти. Водночас, деякі з них мають фрагментарний характер, зокрема гадання про місце будівництва, обрядовий супровід зведення стелі та спорудження печі.

2. Основні обрядодії, пов’язані з будівництвом житла, функціонують в побуті місцевих мешканців й на сучасному етапі: вибір часових меж будівництва, будівельна жертва, обрядове будівельне деревце, новосільні звичаї та обряди. Зазначимо, що вони мають здебільшого фрагментарний характер і здійснюються за традицією.

3. В процесі польових етнографічних досліджень в селах Кременецького району Тернопільської області виявлені деякі локальні особливості будівельної обрядовості. Зокрема, до них слід віднести обрядодії, пов’язані зі встановленням у хаті центрального опорного стовпа під сволоком. Можливо, це є ремінісценцією давньої традиції влаштування даху на сохах, відомої ще в житлобудівництві ранніх слов’ян.

4. Етнографічні матеріали про будівельну обрядовість з Кременеччини у поєднанні із залученням відповідних фактографічних даних з інших місцевостей Волині дозволять у майбутньому дослідити розглядувану галузь народної культури волинян як у загальноукраїнському контексті, так і детальніше з’ясувати її локальні особливості. Це дозволить своєю чергою заповнити своєрідну “білу пляму” в етнографії Волині і сприятиме написанню узагальнюючого історико-етнологічного дослідження про народну культуру волинян.

¹⁸¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 155-Е, арк. 91–92.

¹⁸² Там само. Арк. 99, 103.

¹⁸³ Там само. Арк. 99.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 104.

**FOLK CONSTRUCTION CUSTOMS AND RITUALS IN SOUTH VOLYN
(Basing on Beliers from Kremenets District of Ternopil Region)**

Roman SILETSKYI

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

Based on ethnographic field materials considered customs, rituals, omens, divination, ritual prohibitions and beliefs that accompany the construction of residential and commercial buildings in the southern part unexplored ethnographic Volyn. The article traces link building rituals with the evolution of the local diet, revealed some of its local features in the said territory.

Key words: ethnology, Ukrainians, customs and rituals associated with construction.

**НАРОДНЫЕ СТРОИТЕЛЬНЫЕ ОБЫЧАИ И ОБРЯДЫ ЖИТЕЛЕЙ
ЮЖНОЙ ВОЛЫНИ
(За матеріалами Кременецкого района Тернопольской области)**

Роман СИЛЕЦКИЙ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра этнологии
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

На основе полевых этнографических материалов рассмотрены обычаи, обряды, приметы, гадания, ритуальные запреты и поверья, сопровождающие строительство жилых и хозяйственных построек в южной части малоисследованной этнографической Волыни. В статье прослежена связь строительной обрядности с эволюцией местного народного строительства, выявлены некоторые её локальные особенности.

Ключевые слова: этнология, украинцы, обычаи и обряды, сопровождающие строительство.

Стаття надійшла до редколегії 4.02.2013

Прийнята до друку 9.04.2013